

DİVAN ŞİİRİNDE OSMANLI DEVLETİNDEKİ SOSYAL, AHLÂKÎ VE İKTİSADÎ ÇÖZÜLMENİN AKİSLERİ *

Doç. Dr. Emine YENİTERZİ **

Osmanlı Devletinin yedi yüzüncü kuruluş yıldönümünü kutlarken, geçmişle günümüz arasında kurulması gerekli köprülere dair Amerikalı Prof. Rufi'nin Nihad Sâmi Banarlı'ya hitaben şu sözleri dikkat çekicidir: “Siz, tarihte defalarca muvaffak olmuş bir milletsiniz. Bize veya başkalarına imrenmek nenize? Biz, yeni bir millet olduğumuz için, tarihte muvaffak olmuş milletlerin sırlarını araştırır, bulduğumuzu ve uygun gördüğümüzü asrımıza tatbik ederiz. Sizden de aldığımız kıymetler vardır. Eğer ilerlemek istiyorsanız, muvaffak olduğunuz asırlarda hangi meziyetlerinizle, hangi usul ve teşkilatınızla kazandınız? Bunları araştırınız. Bulduklarınızı modernize ediniz. Kendi millî ve denenmiş temelleriniz üzerinde yükseliniz.”¹

Gerçekten de Osmanlı Devleti tarihin en güçlü, en uzun ömürlü, en haşmetli, en mükemmel devletlerinden biri idi. Devlet ve toplum düzeninde çarklar muntazam işliyor, adalet prensiplerinden hiç bir zaman taviz verilmiyor, refah seviyesi yükselmiş ve ahlâkî değerlere sahip olan halk gelişmiş bir toplum örneği sergiliyordu. Öyle ki, Fatih döneminde zekat verilecek fakir bir insan bulunamayınca içine zekat parası konulan kese Cağaloğlu'nda bir ağaca asılıyor, o kese üç ay boyunca orada kalabiliyordu.² Esnaf kendisi siftah edince gelen müşteriye henüz siftah etmemiş olan komşusuna göndermek gibi âlicenaplığa sahipti. Yine esnaf yabancı bir kumaş tacirine mal satarken, Osmanlının gururunu, şerefini ve haysiyetini rencide etmemek için hatalı kumaş topunu müşteriye vermeyecek kadar dürüsttü.³ Akıl hastalarının tedavisinden, halayıkların kırdığı eşyanın tazminine, sıcak ülkelere göç edemeyen kuşlardan, sokak hayvanlarının beslenmesine, cüzzam hastalarının bakımına kadar bir çok vakıfla ülkede yardıma muhtaç her canlıya sevgi ve şefkat eli uzatılıyordu. I. Bayezid devrinde tüketiciyi korumak için kalite standartları tesbit ediliyor, 1539'da çevre temizliği nizamnamesi çıkarılarak çevre koruma altına alınıyordu. Devlet görevlileri hiç bir yolsuzluğa göz yummuyor, öyle ki merkebinin üzerindeki ağır yüküyle bağlı bırakıp da kendisi kahvehanede yorgunluk gideren satıcı, hayvana reva gördüğü bu insafsızlıktan dolayı

* *SÜ Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1999 –Bildiriler*, Konya 2000:361-377.

** SÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Nihad Sâmi Banarlı, *Tarih ve Tasavvuf Sohbetleri*, İstanbul 1984, s. 159.

² İbrahim Refik, *Tarih Şuuruna Doğru*, 3. bsk. İzmir 1996, s. 5.

³ Sâmiha Ayverdi, *Küplüce'deki Köşk*, İstanbul 1989, s. 189.

cezalandırılıyordu.⁴ Kânûnî döneminde İstanbul'da kaydedilen cinayet vakalarının sayısı yılda ortalama bir civarında idi.⁵

Bu birkaç örnekte de görüldüğü gibi Osmanlı Devleti on altıncı asrın ortalarına kadar son derece tutarlı, dengeli bir toplum ve devlet düzenine sahipti. Kaynaklar nüfusun ihtiyacına yetiyor, fethedilen yerlere medeniyet götürülüyor, devlet ve halk uyum içinde yaşıyor, herkes hak ve görevlerini biliyor, sorumluluklarını yerine getiriyor, devletin kurumları ve ekonomik düzen halkın menfaatini gözeterek işliyordu. Böylesine ahenkli bir devlet ve toplum düzeni hangi muhalif rüzgarlarla bozulmuş, muhteşem Osmanlı niçin zirveden dibe giden bir çöküşe maruz kalmıştı? Sadrazam Koca Râgıb Paşa bu soruya veciz bir cevap verir:

Emelden olduğumuz dür böyle bizdendir

Degül felekde rehâvet kusûr bizdendir⁶

Gerçekçi görüş devletin ve toplumun zaafa düşmesindeki sebebi kaderde değil, tarihin en mükemmel teşkilat ve sistemini alt üst eden insan faktöründe arar. Nitekim Koçi Bey, Kâtib Çelebi, Naîmâ ve Cevdet Paşa gibi tarihçiler “Devlet-i Ebed-Müddet”in çöküşündeki müsebbipleri ararken toplumun tüm katmanlarını sorumlu tutmuşlardır. Kâtib Çelebi ve Naîmâ, “İnsansız mülk olmaz” prensibiyle devletin dayandığı dört temel olan ulemâ, asker, tüccar ve reâyâyı insan bedeninde sağlığı temin eden ahlât-ı erba'aya benzeterek; bu dört unsurun itidal üzere olduğu zaman vücudun sağlıklı olduğu, unsurlardan birinin nicelik ve nitelik bakımından bozulup fonksiyonunu yitirdiği zaman da sağlığın bozulduğu gibi; toplumdaki bu dört gruptan birinin dengesini kaybetmesinin bütün cemiyeti etkilediğine ve öbür grupların da bozulduğuna işaret etmişlerdir.⁷

Harplerden elde edilen gelirlerin azalması, elde bulunan yerlerin genişliği nispetinde masrafın artması, ticaret yollarının önemini kaybetmesi, akçenin değerinin düşmesi gibi olumsuzluklar devletin maliyesini sıkıntıya sokarken,⁸kânûn-ı kadîme muhalefet edilerek devlet adamlarının tayinlerinde yapılan usulsüzlükler,⁹ asker sayısının artması sebebiyle maaş giderlerinin de artması, köylünün ağır vergiler ödeme zorunluluğuna girmesi gibi zincirleme hadiseler toplumun sağlığını ve dengesini bozmuş, Avrupa ilerlerken bizim maddeten Orta Çağ'da kalmamıza sebep olmuştur.

⁴ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Bir Zamanlar İstanbul, Haz.: Niyazi Ahmet Banoğlu, y.y., t.y., s. 51.

⁵ İbrahim Refik, a.g.e., s. 122-123.

⁶ Koca Râgıb Paşa, Dîvan, Bulak 1252, s. 13.

⁷ Kâtib Çelebi, Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düstûru'l-Amel li-Islâhi'l-Halel), Haz.: Ali Can, Ankara 1982, s. 22-28; Zeki Arslantürk, Naîmâ'ya göre XVII. Yüzyıl Toplum Yapısı, İstanbul 1997, s. 69-71.

⁸ Zeki Arslantürk, a.g.e., s. 114.

⁹ Ümid Meriç Yazan, Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü, İstanbul 1992, s. 114-127.

Devlet ve toplum düzenindeki bu bozulmalar, sebepleri ve çözüm yolları pek çok tarihçi tarafından ele alınırken; toplumun davranış, tutum ve değer yargılarının kendini dışa vurduğu alan olan edebiyatta da Osmanlının sosyal, ahlâkî ve iktisadî çözülmesine dair ipuçlarını bulmak mümkündür. Divan şiirini bu gözle incelediğimiz zaman, şairlerimizin yaşadıkları dönemlerdeki buhranları açıkça ve çok canlı ifadelerle dile getirdiklerini görürüz. Bu noktadan hareketle Osmanlı Devletindeki çözümlerin sebep ve sonuçlarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür.

1. Osmanlı Devletinde idarî düzenin bozulmasındaki en önemli sebeplerin başında kânûn-ı kadîme muhalefet edilmesi gelir.¹⁰ Bu muhalefet ilk olarak Kânûnî'nin saltanatı sırasında vuku bulmuş, bunun kötü sonuçları o dönemde fark edilememişse de tayinlerin kânûn-ı kadîme aykırı gerçekleşmesi devlet bünyesinde ilk çatlakları oluşturmuş, suiistimal kapıları bir kez açılınca, Devlet-i Aliyye için önlenemez çöküş başlamıştır.¹¹ Zira artık devlet görevleri rüşvetle satılmaya başlanmış, devletin temeli olan tımar ve zeametler sarayın harem dairelerinde adeta ihaleye çıkarılmış, taşrada âyanların halkın rızasıyla seçilmesine son verilip, âyanlık rüşvetle gerçekleşir olmuş, rüşvet alelâdeleşmiş ve bütün görevler artık liyakate göre değil, rüşvete göre verilerek, devletin üst kademelerinde başlayan bu menfur alışveriş en küçük memuriyetlere kadar inmiştir. Şairlerimiz;

*Balık başdan kokar dirler fesâdun başı ma'lûmdur.*¹²

veya;

Hep rüşvet ile eylediler devleti ber-bâd

*Bak şu ulemâya vükelâ vü vüzerâya*¹³

mısralarıyla rüşvetin başlangıç yerine özellikle işaret ederler. Toplumun bünyesine kanser gibi yerleşen rüşvet hızla yayılınca devlet görevi almanın yegane gereği rüşvet vermek hâline gelir:

Bu tesâmühle olaldan ruhsat

Ehl-i rüşvet de bulupdur fırsat

Neyi varise verür bir şirrîr

Olur anunla ya kâzî ya emîr

...

¹⁰ a.y.

¹¹ a.g.e., s. 117-118.

¹² Günay Kut, "Veysi'nin Divanında Bulunmayan Bir Kasidesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1970, Ankara 1971, s. 173.

¹³ Süreyya Ali Beyzâdeoğlu, *Sünbülzâde Vehbî, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Dîvânından Seçmeler*, İstanbul 1993, s.239.

*Mansıba nice dımiskî câhil
Çün firengî verüp ola vâsıl¹⁴*

Mansıp veya memuriyet kapabilmek için rüşvet verilirken, bu para borçla alınıyor, maaşlar borcu ve faizi ödemeye yetmeyince; göreve gelen de işlerini rüşvetle sürdürüyor ya da âyan, paşa gibi mevkilerde ise halkın malını gasp ederek borcunu kapatma yoluna gidiyordu:

*Mansıbı akçe ile almışdur
Bahr-i deynün dibine talmışdur*

*Deynün ammâ niçe kat ribhi de var
Anı muhtâc-ı edâdur nâ-çâr¹⁵*

Ayrıca devletin olgunluk çağında rahatlık, eğlence ve zenginliğe alışanların aynı hayatı yaşamak istemesi, buldukları mevkiin gereği saydıkları at, uşak gibi masrafların çokluğu, maaşın ise azlığı karşısında gelir temini için gayrimeşru yollara tevessül ediliyor, ya rüşvet, ya da zulümle halkın malına el koymak yoluna gidiliyordu:

*Yirlü yirinde bisât u atı
Nâkıs olmaz paşalık âlâtı*

*Bu kadar ana da gitmiş mâlı
Degül ol dahı ribâdan hâlî*

*Mansıbun masrafı hod nâ-ma'dûd
Hiç olunmaz ana ta'yîn-i hudûd*

*Matbah u âhur u ta'yîn-i hıdem
Dâhilî hâricî etbâ' u haşem¹⁶*

*O bezmde nice mümkin safâ-yı hâtır kim
Nizâmı fırtına-i kulzum-i mesârif olur¹⁷*

¹⁴ Tunca Kortantamer, "17. Yüzyıl Şairi Atâyî'nin Hamse'sinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Görüntüsü", *Eski Türk Edebiyatı-Makaleler I*, Ankara 1995, s. 95.

¹⁵ Mahmut Kaplan, *Hayriyye-i Nâbi* (İnceleme-Metin), Ankara 1995, s. 272.

¹⁶ a.y.

¹⁷ Ali Fuat Bilkan, *Nâbi Dîvânı*, C.I, İstanbul 1997, s.538.

*Masraf artup azalınca îrâd
Nazm-ı âlem bulur elbetde fesâd*¹⁸

Ulema, vüzera gibi geliri yüksek zümreye mensup olanlar ise yalnızca açgözlülükleri sebebiyle rüşvet almaktadır:

*Müstağrak iken ni'metine şâh-ı cihânun
Hırs ile sanursın yine bî-vâye vü mâye*¹⁹

Devletin üst tabakalarında başlayan rüşvet salgını bir süre sonra bütün memuriyetlere yayılmış, bu uygunsuz alışveriş olmaksızın hiç bir iş yapılmaz olmuştur:

*Virmezdi kimse kimseye nân minnet olmasa
Bir maslahat görülmez idi rişvet olmasa*²⁰

*Nakd-i niyâz bâbet-i bâb-ı kabûlidür
Bir derdün iste hâceti kim rüşvet istemez*²¹

Rüşvet artık bütün kapıları açan bir anahtar telakki edilmiş, rüşvet verenler kabul görür olmuştur:

*Elüne zer alup varsan efendi gel buyur dirler³
Tehî-dest olsan ammâ kim efendiyi uyur dirler*²²

Öyle ki, şairler güzellerin sevgisine nail olmak için sevgi ve samimiyetin kâr etmeyip, altın ve gümüşe müracaatın gereğinden yakınırlı olmuştur:

*Hulûs olmaz mü'eddî şimdi Râgıb vuslat-ı yâre
Müyesserdür merâmın mümkün olsa sîm ü zer virmek*²³

Ancak rüşvetin en yıkıcı tesiri, halka zulüm şekline dönüşmesi adalete sirayetiyle olmuştur. Kadılar mahkemeyi ticarethaneye çevirip, kararı mezada çıkarmışlar, kim fazla verirse onun lehinde hüküm vererek alacaklıyı borçlu hâle getirmişlerdir:

*Hükmden evvel ider hükmi mezâd
Ol alur kangısı eylerse ziyâd*

*Ol tehî-dest ki rişvet virmez
Kadı da'vâciya nevbet virmez*

...

¹⁸ M. Kaplan, a.g.e., s. 276.

¹⁹ Süreyya Ali Beyzâdeoğlu, a.g.e., s.239.

²⁰ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.II, s. 1028.

²¹ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 25.

²² Andelîbî, Mustafa İsen, Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, Ankara 1994, s. 160.

²³ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 36.

*Elde endâze vü keyl ü mîzân
Eylemiş mahkeme-i şer'î dükkân*

...
*İstese dâyini medyûn çıkarur
İstese müflisi Kârûn çıkarur²⁴*

*Akçedür matlabı hep hükkâmun
Neylesün merhametün İslâmun*

*Yarayan anlara rişvetle yarar
İlm ü irfân u salâhı kim arar²⁵*

Halk şairlerinden Konyalı Sıdkî de mahkemedeki bu alışverişi bütün açıklığıyla nakleder:

*Degme bir da'vâ görülmez şer' ile şâhid ile
Ara yirde iş gören rüşvet ile terkendedir*

*Birine sordum ne virdin hüccet için kâdıya
Didi beş batman yağ ile bir tulum peynîredir*

*Âlemi kasdı kavurdu yidi içdi toymadı
Kâdının karnı sanasın bir takım tencîredir²⁶*

Bu gayrimeşru yolu şirin göstermek için; rüşvet verme cömertlik, rüşvet de hediye veya caize kisvesine bürünür:

*Lîk sehâ denmez ana kim müdâm
Eyler anı erzel-i kavm-i avâm*

*Almağa bir mansıbı ya hizmeti
Câyize nâmıyla verür rüşveti²⁷*

Okumuşdur eyüce ma'nî-i te'vîlâtı

²⁴ Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 279.

²⁵ a.g.e., s. 239.

²⁶ Mecmûa-i Eş'âr, Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi, Nu: 10046, yk. 37b.

²⁷ Tunca Kortantamer, a.g.m., s. 96.

Rüşveti kapdı hedâyâ diyerek şeyh-i aîfî²⁸

Artık rüşvet alıp vermeden, meşru yollarla hiç bir iş yapmaya imkan kalmamış; dürüst insanlar da bu çirkin işe bulaşmaya mecbur kalıp, rüşvet bir ahtapot gibi bütün toplumu sarmıştır:

*Bî-hıyânet idemezsin hareket
Görmez erbâb-ı hıyânet bereket*

*Mâl içinde yimesen iş bitmez
Yir isen sonra yabana gitmez²⁹*

Şairlerimiz ülkeyi çıkmaza sürükleyen rüşvet belası karşısında çaresiz kalmışlar, ellerinden gelen tek şey rüşvete, alana ve verene lanet okumak olmuştur:

*Allah kapasun oldı küşâde der-i rüşvet
Hem rüşvete hem mürteşî vü râşîye la 'net³⁰*

*Mürteşîye vere Hak derd ü belâ
Eyleye iki cihânda rüsvâ³¹*

Dürüstlük her insanda bulunması gereken bir haslet iken, artık az rastlanılan bir meziyet olmuş, şairler rüşvete göz yummayan devlet adamlarını bu özellikleriyle medhetmişlerdir:

*İrtişâ bâbları oldı ser-â-pâ mesdûd
Hük-m-i kânûn u şerî'atdür olan hep icrâ³²*

*El-minnetü li 'llâh ki zamânında söyündi
Rüşvet gibi bir âteş-i sûzân-ı zamâne³³*

Devlet ve toplum düzenini alt üst eden, her tayine fesat karıştıran, adalet mekanizmalarını felç ederek mülkü temelinden sarsan rüşvetin vahim sonuçlarını Sâkıb veciz bir dille ifade eder; temeli su alan binanın çökmesi gibi , devlet yapısının temelini de rüşvet nemi çökertmiştir:

*Gitdükçe harâb olsa bu dünyâ n'ola Sâkıb
Ol köhne esâsun nem-i rüşvet var içinde³⁴*

²⁸ Süreyya Ali Beyzâdeoğlu, a.g.e., s. 70.

²⁹ Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 289.

³⁰ Süreyya Ali Beyzâdeoğlu, a.g.e., s.235.

³¹ Tunca Kortantamer, a.g.m., s. 94.

³² Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 289.

³³ Ahmet Mermer, Mezâkî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni, Ankara 1991, s. 209.

2. Osmanlı Devletinin toplum ve idarî yapısındaki çözümlerden biri de devlet görevlerinin rüşvetle satılarak, tayinlerde liyakate önem verilmemesidir. Bunun neticesinde emin ve ehil insanlar devre dışı bırakılırken; cahil, beceriksiz, şahsî menfaatlerini ön planda tutan, sorumsuz insanlar devlet mevkilerini işgal etmeye başladılar. Tayinlerde ilim ve irfan değil, rüşvet miktarı ölçü hâline gelir:

*Mansıbın akçe idi mi 'yârı
Elde mîzânı ile kantârı³⁵*

*Temâşâ idüp çeşm-i ibretle gördüm
Olup kâ'inâta nigeh-dâr u nâzır*

*Ukûd-ı nizâm-ı ahâlî güsiste
Degül kimse tedbîr-i peyvende kâdir*

*Geçer cây-ı erbâb-ı fazla edânî
Sorulmaz merâtib bilinmez makâdir³⁶*

Cahiller büyük bir açgözlülükle mansıpları kaparken, âlimler görevlerinden azledilerek fakr u zarurete duçar olmaktadır:

*Fakîr âlimlerün ömri geçer azl ile zilletle
Olursan mürteşî câhil bulursun izzet ü hem câh³⁷*

*Alışup mürteşî ile râşî
Arada ehl-i ilm idi nâşî³⁸*

*Âkılun hâli zillet ile harâb
Câhilün mâlı bî-kerân ancak*

*Ehl-i fazlun nasîbi âlemden
Ta'ne vü levî-i hâsidân ancak*

³⁴ Mehmet Kırbıyık, Kâtibzâde Sâkîb Mustafa, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni, Yayınlanmamış Doktora Tezi, SÜ SBE, Konya 1999, C.II, s. 807.

³⁵ Tunca Kortantamer, a.g.m., s. 99.

³⁶ Cihan Okuyucu, Cinânî, Hayatı, Eserleri, Dîvânının Tenkidli Metni, Ankara 1994, s. 19.

³⁷ Günay Kut, a.g.m., s. 173.

³⁸ Tunca Kortantamer, a.g.m., s. 100.

Müstehakk olmayan be-nâm u azîz

Niçe nâm ehli bî-nişân ancak³⁹

İlim, irfan, hüner, marifet değerini kaybetmiş, insanlar ilim tahsil etmek yerine her kapıyı açan paranın peşine düşmüş, meydan paralı cahillere kalmıştır:

Hüner ol mertebe kâsid ki gezüp kûy-be-kûy

Der-be-der köhne semer gibi harîdârın arar⁴⁰

Cevâhir-i hünerün dürcin açma ey Nâbî

Bu çârsûda harîdâr-ı ma'rifet yokdur⁴¹

Revâcgâh-ı cihânda metâ'-ı ma'rifete

Ne istesen bulunur i'tibârdan gayri⁴²

Tahsîl-i ilmün üstine tercih ider mi nâs

Tahsîl-i mâl vâsîta-i rif'at olmasa⁴³

Ârâyîş-i kabûl-i hüner servet olmasa

Olmazdı böyle cüz' ü mülâzım kemâle mâl⁴⁴

Medârî âsiyâ-yı devletün nâ-dânadur şimdi

Cehâlet sayd-ı murg-ı kâma dâm-ı dânedür şimdi

Kumâş-ı ma'rifet kâsid metâ'-ı bender-i rağbet

Heves tahsîl-i kâlâ-yı ser ü sâ mânadur şimdi⁴⁵

Yok vak'ı çeşm-i nâsda fazl u ma'ârifün

Halkun hep i'tibârı makâm u makarradur⁴⁶

Reşki sanman felegün vüs'ate ya rif'atedür

³⁹ Cihan Okuyucu, a.g.e., s. 61.

⁴⁰ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 580.

⁴¹ a.e. C.I, s. 600.

⁴² Mehmet Kırbıyık, a.g.t., C. II, s. 892.

⁴³ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.II, s. 1029.

⁴⁴ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 37.

⁴⁵ a.e., s. 57.

⁴⁶ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 559.

Reşk-i dîrînesi irfân ile ehliyyetedür⁴⁷

Bu gidişin sonu da devlet görevlerinin; sahip olduğu makamı yalnızca şahsî menfaati için kullanan, tamah ehli, bilgisiz ve hain insanların eline geçmesi olmuştur:

*Nedendür böyle hâ'inler emânet sâhibi olmak
Aceb hiç ehl-i İslâmda bulunmaz mı emînullah⁴⁸*

*Âyâ bu midur ehline teslîm-i emânet
Hâ'in deyü bildüklerimiz cümle emîndür*

*Sâdık diyecek yek dü-nefes subh idi ancak
Devr-i felek üzre o dahi kizbe karîndür*

*Da'vâ-yı riyâsetle geçer vakti ricâlün
Sanman bu kadar gulguleler da'vî-i dîndür*

*Sevgend-i dürûg ile idüp kesb-i menâfi'
Dirler ki refâhiyyetümüz kedd-i yemîndür*

*Erbâb-ı menâsıbdâ liyâkat mı ararlar
Tahsil-i emel bülga-i nâ-çîze rehîndür⁴⁹*

Devletin ayak takımının eline geçmesini artık sultanlar da önleyemez olmuş, bu vahim durumdan kurtulmanın tek çaresini Cenab-ı Hakk'ın merhametinden ümit etmeye başlamışlardır:

*Yıkılıpdur bu cihân sanma ki bizde düzele
Devleti çarh-ı denî viridi kamu mübtezele
Şimdi ebvâb-ı sa'âdetde gezen hep hezele
İşümüz kaldı hemân merhamet-i Lem Yezele*

3. Rüşvetin geçerli olup tayinlerde liyakatin gözetilmemesi toplumun dayandığı dört temel olan ulemâ, asker, tüccar ve reâyânın da bozulmalarına sebep olmuş; hiç bir unsur görevini layıkıyla yerine getiremeyince, toplumdaki huzur ve düzenin yerini zulüm ve anarşi almıştır. Devletin en üst kademelerinden başlayarak, her meslek ve mansıp, toplumun tüm

⁴⁷ a.e., s. 553.

⁴⁸ Günay Kut, a.g.m., s. 172.

⁴⁹ Süreyya Ali Beyzâdeoğlu, a.g.e., s.235.

katmanları bu çözülmeye etkilenir. İdarî teşkilattaki bozulma, devlet idaresinden birinci derecede sorumlu ve sultanın en büyük yardımcısı olan vezirlerden başlar. Nâbî; ilim ve aklın vezirliğin iki temel şartı olduğunu, bilgisiz, akılsız ve anlayışsız vezirlerle ülkenin mamur olamayacağını belirtir:

*İlm ile akl iledür şart-ı vezâret yohsa
Şer' ü kânûnı ne bilsün bir alây lâ-yefhem*

...

*Vüzerâ olmayıcak âlim ü âkil olamaz
Mülk ma'mûr mebânî-i hilâfet muhkem⁵⁰*

Veysî ise vüzerânın din ve devlet düşmanı olduklarını, sultanın onlara güvenmemesi gerektiğini söyler:

*Vezîre i'timâd itme benüm devletlü hünkârum
Olardur düşmeni dîniün olardur devlete bed-hâh*

*Vezâret sadrına geçmiş oturmuş bir bölük hayvân
Bu dîn ü devlete hizmet ider yokdur âh vâh⁵¹*

Beyler, ağalar, paşalar ve âyanlar adeta ülkeyi zulümle harabeye çevirmekle görevlidir. Âyanlar para avcısı olan hâkimlere av bulmak için çalışırken, halkı gammazlamaktan sakınmamışlar, her türlü zulmü reva görüp halkı paşa ile kadıya feda etmişler, halktan aldıklarının yarısını ya da dörtte birini hâkime vererek kâr elde etme yollarına gitmişlerdir.⁵² Âyanların bazıları zulümde o kadar ileri gider ki, şehrin hâkimi bile onlara boyun eğmek zorunda kalır.⁵³ Âyanlık devletinin gıdası fakirlerin sabah akşam döktükleri göz yaşlarıdır.⁵⁴

Re'îs-i küttâb ve defterdâr şeytanlık yolunda âyan ve paşalara yoldaş olmuşlar,⁵⁵ nâib-i şehir rüşvet konusunda maharet kesbetmiş,⁵⁶ asayişî korumakla görevli olan subaşı ve ases başı haramî başı olmuş, başka hırsız aramaya gerek kalmamıştır:

*Nedür bildün mi âlemde subaşı
Harâm lokma ola zâd u ma'âşî*

⁵⁰ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 106.

⁵¹ Günay Kut, a.g.m., s. 172.

⁵² Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 239-240 / 756-769.

⁵³ a.g.e., s. 242 / 796-800.

⁵⁴ a.g.e., s. 244 / 813.

⁵⁵ Günay Kut, a.g.m., s. 173 / 29.

⁵⁶ Fakîrî, Fahir İz, Eski Türk Edebiyatında Nazım I, İstanbul 1967, s. 890.

*Asâsı bozdoğan tesbîhi zencîr
Salâtı fisk u isyân zulm ü tezvîr*

*Harâmîler başı düzd ortağıdır
Vilâyet içre bir gizlü yağıdır⁵⁷*

*Cihânda hırsız u hem yankesici kim durur dîrsen
Ases başı ile tahkîk subaşıdır inan billah⁵⁸*

Kazaskerler hırsızlıkta ases başı ve subaşını geçmiş, dünyayı rüşvetle harabeye çevirmişlerdir.⁵⁹ Adaletin temininden sorumlu olan kadılar ise; Allah ve sultan korkusu olmayan, ilim ve dinden nasipsiz, rüşvetle hüküm veren bir guruh olup, adalet yerine zulüm kaynağı haline gelmişlerdir.⁶⁰

*Kuzât ahvâlini dîrsen ne mümkindür beyân itmek
Eger hasmun ise kâzî efendi yarıcun Allah⁶¹*

*Sorarsan n'itdügin müftî efendi
Getürür kapuya bir derdmendi*

*Şu denlü çigzinür anda dolanur
Bir iki günde işi bite sanur*

*Bir aydan sonra Zeydün hânumânı
Ya Bekre hükm ider ya Amra anı⁶²*

Ahmedî'nin Dâstân-ı Tevârîh-i Mülûk-ı Âl-i Osmân'da:

*Kanda kim Osmânîler adli ola
Orada adl-i Ömer niş'anıla⁶³*

mısralarıyla anlattığı, Hz. Ömer'in adaletini aratmayan Osmanlı adaleti sırta kadem basmıştır.

İlim de yerini cehalete bırakmış, mektep medrese viran olup, kahveler mekteb-i irfan addolunmuş, ilim bayrağı elden düşmüş,⁶⁴ gerçek âlimlerin yerini yalnızca okuması yazması

⁵⁷ a.g.e., s.892.

⁵⁸ Günay Kut, a.g.m., s. 173.

⁵⁹ a.y.

⁶⁰ Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 278-282 / 1246-1286.

⁶¹ Günay Kut, a.g.m., s. 171.

⁶² Fakîrî, Fahir İz, a.g.e., s. 890.

⁶³ İsmail Ünver, Ahmedî, İskender-Nâme, İnceleme-Tıpkıbasım, Ankara 1983, yk. 66a.

olan cahiller almıştır.⁶⁵ Çözülme döneminde ilimden nasibi olan az sayıdaki âlimlerden bir kısmı da korkunç bir hataya düşmüş; hak ve hakikatin savunucusu olma görevini unutarak şahsî menfaatlerinin peşine düşmüş, dalkavukluk batağına saplanarak topluma zararlı hale gelmişlerdir. İzzet Molla'nın meşhur beyti bu hususu çarpıcı biçimde ifade eder:

Meşhûrdur ki fisk ile olmaz cihân harâb

Eyler anı müdâhene-i âlimân harâb

Halka Allah korkusunu, İslâm ahlâkını, haram ve helâli öğretmesi gereken din adamları da bu çöküşe dahil olmuş; hiç bir tahsili olmayan, yalnızca tasavvufa dair bir iki söz öğrenen kendisini tarikat piri ilan etmiş; hırka, tesbih ve sakalı halkı aldatmak için kullanırken, sahte rüyalarla gayba dair imalarda bulunmuşlar, kazara söylediklerinden biri gerçekleşince yalnızca avam değil, devlet görevlileri de onlara inanır olmuş, tekkeleri kible-i ehl-i hâcât kabul edilmiştir.⁶⁶

Söylemez hakkı meyl ider halka

Vâ'ız-ı şehîr bî-zebân ancak

Şeyhler celb-i nef'a tâlibdür

Sûfiler dahi hem-çünân ancak

Rîsmân ile dâne-i tesbîh

Dâne vü dâm-ı eblehân ancak

Uzadur aldamag için halkı

*Rîşi pâ-bend-i ahmakân ancak*⁶⁷

Dini istismar eden bu sözde din adamları halkı cehennemle korkuturken, kendileri şirke dalmış; ölü helvasına aşerecek nispette dünyalığa meyleden bu ikiyüzlü guruh, hilelerle halktan para sızdırma yollarına gitmişlerdir.⁶⁸

Asrda zındîk-sîmâ şeyhler

Müstecâbü'd-da'velikle lâf atar

Gaybdan mansıb virüp tâliblere

⁶⁴ Tunca Kortantamer, a.g.m., s. 98.

⁶⁵ Zeki Arslantürk, a.g.e., s. 107.

⁶⁶ Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 248-251 / 861-901.

⁶⁷ Cihan Okuyucu, a.g.e., s. 61.

⁶⁸ Tunca Kortantamer, a.g.m., s. 105-107.

Aldayup halkı velâyetler satar⁶⁹

Ağlayup halkı inandırmağičün

Döneler akçe tolandurmağičün⁷⁰

Vâ'ız da güzel sîm-keş-i san'at-ı cerdür

Hep kendüye çekdi zer-i ashâb-ı zekâtı

Dünyâ ile ukbâya nazardan idiüp ıskât

Hırsından ölü göricek ıskât-ı salâtı⁷¹

Camideki vaizlerin gönlü paraya kayınca, sözleri de halka tesir etmez olmuştur. Yol gösterecek olanlar sırat-ı müstakimden ayrılınca, halkın da yolunu şaşırması tabiîdir:

Sırat-ı müstakîm üzre değüldür şeyh ü vâ'ızlar

Sapınca reh-nümâ yoldan nice halk olmasun güm-râh

...

Gerek va'z u hitâbetler gerek ders ü imâmetler

Virilmez olsa ücretler okunmazdı Kelâmullah

Anunçün dinlemez vâ'ız sözün koymaz kulaga halk

Mü'essir mi olur pendi gönülde olsa gayrullah⁷²

Toplumda devlet görevlileri, ilim ve din adamları ile başlayan çözülme tüccarlara da sirayet etmiş, ticaret ahlâkı kalmamıştır. Osman-zâde Tâ'ib, on sekizinci yüzyılda İstanbul halkının durumunu anlattığı manzumede; her yerden gemilerle zahire geldiğini, limanların gemilerle, mahzenlerin de eşya ve yiyeceklerle dolu olduğunu ama tüccarın dürüstlük anlayışını kaybettiğini, karaborsacılık ve vurgunculukla kesesini doldurduğunu, halkın da pahalılık, yokluk ve kıtlık derdiyle kıvrandığını ironik ifadelerle dile getirir.⁷³ Artık esnafın kalbinden insaf kalkmış, yerine hile yapma, halkı dolandırma hırsı yerleşmiştir. Kâr peşine düşen esnaf besmelesiz dükkan açmaz, fakat şeytanı görse aldatır hale gelmiştir.⁷⁴ Bu arada Kânûnî'nin bile süte su katmama konusunu şiirine konu edinmesi düşündürücüdür:

⁶⁹ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.II, s. 1146.

⁷⁰ Sünbülzâde Vehbî, Lutfiyye, Metin, Sadeleştirme ve Açıklamalar: Süreyya Ali Beyzâdeoğlu, İstanbul 1994, s.48.

⁷¹ Bosnalı Alaeddin Sabit, Divan, Haz.: Turgut Karacan, Sivas 1991, s. 542-543.

⁷² Günay Kut, a.g.m., s. 174.

⁷³ Mustafa Yatman, Osman-zâde Tâib Dîvânından Seçmeler, Ankara 1989, s. 40-45.

⁷⁴ Sünbülzâde Vehbî, a.g.e., s. 130-131.

Hakk üzre kıl ticâret mâsta gel katma su

*Korkaram kim seni bir gün cem' oluban gark ide*⁷⁵

Ahilik gibi içtimaî ve iktisadî hayata düzen veren bir teşkilatı olan, sermayeye de, emeğe de kutsal gözüyle bakan Osmanlıda esnaf ve sanatkârlardaki ticarî ahlâkın kaybı içteki dengeleri bozarken; kalitenin düşmesi de Türk sanayi ve ticaretini olumsuz yönde etkileyen bir faktör olmuştur.

4. Çözölmeye dair buraya kadar belirtilen hususların bir diğfer yıkıcı rolü de, devletlerin sağlam bünyeye sahip olmak için bulundurması gereken iki şartın kaybı üzerinde olmuştur. İbn Haldun'un tespitiyle bu iki şarttan biri; devleti kuran ve idare eden irade, devletleri kuran milletlerin enerji kaynağı, sosyal ve kavmî dayanışma, ideolojik ve dinî dayanışma, millî birlik hissi, sahibine heyecan veren müspet ideolojilerle beslenen kitlelerin dinamik gücü anlamlarını karşılayan **asabiyet**; diğferi de **din** ve **dinî davettir**.⁷⁶ Osmanlı Devletini, kuruluşta sağlam temellere oturtan bu iki güçtür. Bu iki gücün bozulması devletin de temelinden sarsılması demektir. Sosyal dayanışmayı koruyan, moral değerlerle topluma dinamizm veren asabiyetin zayıflaması öncelikle dirayetli, dürüst, liyakat sahibi devlet adamları ve âlimlerde müşahede edilir. Bu dönemde iyi insanlar selâmeti uzlet köşesine çekilmekte bulurlar:

Gördüm zamâne halkı nifâk üzre Sâbitâ

*Nâçâr cümleden çekilüp uzlet eyledüm*⁷⁷

Ahvâl-i dehre âkıl isen eyleyüp nigâh

*Azm it kümûna sen dahi bî-şekk ü iştibâh*⁷⁸

Halkdan uzlet eyleyen şimdi

Âkıl u rind ü kâr-dân ancak

Cânib-i Hakka kıl teveccühi sen

*Der-i Hak özge âsitân ancak*⁷⁹

Aceb gizlendi ârifler bulunmaz oldu kâmiller

*Görinmez oldular şimdi sükûta vardı ehlullah*⁸⁰

⁷⁵ Coşkun Ak, Muhibbî Dîvânı, Ankara 1987, s. 688.

⁷⁶ İbn Haldun, Mukaddime, Çev.: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1990, C. I, s. 352-374, 384-385, 401-410.

⁷⁷ Bosnalı Alaeddin Sabit, a.g.e., s. 476.

⁷⁸ Cihan Okuyucu, a.g.e., s. 314.

⁷⁹ a.g.e., s. 62; ayrıca bkz. s. 478/28,2; 487/47,3-5.

Bu mısralarda da görüldüğü gibi dünyanın ahvalindeki bozulma, dirayet sahiplerinin kendilerini toplumdaki tecrit etmelerine sebep olmuştur. Tayinlerde liyakatin gözetilmemesi, cahillerin mevki sahibi olup âlimlerin azillere maruz kalması neticesinde bu insanların adeta devlete küserek köşelerine çekildiği tespit edilmektedir. Yine âyan ve erkânın zulmünden korunmanın çaresi de uzlet köşesine sığınma olmuştur. Nâbî'nin bu konuda oğluna verdiği şu öğütler dikkat çekicidir:

*Çıkma aylarca der-i hânenden
Taşra meyl eyleme kâşânenden*

*Al kitâbun ele sedd eyle derün
Olmasun hâric-i derden haberün*

*Okı târîh u hikâyât u kısas
Virür insâna mezâyâsı hisas⁸¹*

*Hânedan çıkma ki oldur cennet
Kûşe-i hânede künc-i uzlet⁸²*

Zulme karşı koymayıp, boyun eğilmesi de bir diğer tavsiyedir:

*Âdeme lâzım olan râhatdur
Ko disünler sana bî-himmetdür⁸³*

Aslî görevleri topluma yön vermek olan âlimler; rehavet, yavaşlık, ağırlık, gevşeklik, her şeyi oluruna bırakma psikolojisine girerek uzlet köşesine çekilirken;⁸⁴ ümidin kaybedilip ye'sin hâkim olduğu gözlenir:

*Cevrî gül-i ümmîde elün sunma sakın kim
Zahm-ı elem-i nîş-ter-i hâr çekilmez⁸⁵*

*Erbâb-ı ye's gerçi tehî-kîsedür velî
Ehl-i ümîdden hele râhat degül midür⁸⁶*

⁸⁰ Günay Kut, a.g.m., s. 174.

⁸¹ Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 245.

⁸² a.g.e., s. 226.

⁸³ a.g.e., s. 246.

⁸⁴ Bu konuda diğer örnekler için bkz. Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C. I, s. 554/126,1-3; Nevres, Dîvan, İstanbul 1289, s. 123; Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 11,28.

⁸⁵ Hüseyin Ayan, Cevrî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni, Erzurum 1981, s. 215.

⁸⁶ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C. I, s. 610.

*Bu bâğun mîvesinden kat'-ı dendân-ı ümîd it kim
Degül mîve nühüfte sengdür cîb-i nihâlinde⁸⁷*

*Hünerverâna göre feth-i bâb-ı genc-i ümîd
Küşâdı haşre kalan dahme-i mutalsamdur⁸⁸*

Bedbin bir dünya görüşüyle talihten şikayet etmek alışkanlık haline gelirken, feleğin dönüşünü tersine çevirmenin mümkün olmadığına inanılır. Ümitsizlik, tembellik ve gayretsizliğin adı; teslim, tevekkül, teenni ve sükunet olur; din toplum için dinamik bir güç olmaktan çıkıp, ataleti maskeleyen bir kılıf haline getirilir. Cüz'î iradenin varlığı önemsenmez:

*Tevfîk-i inâyetdür olan kârger ancak
Tahsil-i gınâ kuvvet-i bâzû ile olmaz*

*Tedbîr ile efzûn idemez kimse nasîbin
Teshîr-i murâdât tek-â-pû ile olmaz⁸⁹*

*Sû-be-sû sevk eyleyen hep sâ'ik-i takdîrdür
Kimsenün destinde yok Râgıbâ inân-ı ihtiyâr⁹⁰*

“Kazanan Allah’ın sevgilisidir” prensibiyle vakti nakit, çalışmayı da ibadet telakki eden toplum; tedbirsiz bir tevekkül anlayışının hâkimiyeti ve cüz'î iradenin de ihmaliyle kaderci bir anlayışa teslim olurken, tembellik de kanaat adını alır. Ancak kaderde olanın gerçekleşeceği, çalışmanın boşuna emek olduğu inancı yerleşir:

*Bulmadı menzil-i maksûda vusûl
Sa'y idüp nev'-i beşer cins-i melek*

*Âkıbet sa'yüni berbâd eyler
Hâsılı âkıl isen çekme emek⁹¹*

Ayrıca insanlar rahat yaşamaya alışmıştır, kazanç için emek sarf etmemek de kanaat olarak telakki edilir:

Matlabun mahmiye-i râhat ise ey Nâbî

⁸⁷ a.g.e., C. II, s. 1030; ayrıca bkz. C. I, s. 544/112,7.

⁸⁸ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 21; ayrıca bkz. s. 4, 24, 44.

⁸⁹ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C. II, s. 657.

⁹⁰ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 21; ayrıca bkz. Tunca Kortantamer, a.g.m., s. 114.

⁹¹ Cihan Okuyucu, a.g.e., s. 210.

*Dâde-i Hakla kanâ'at anun âsân yoludur*⁹²

*Ne kadar pest ise bünyân-ı kanâ'at Râgıb
Revzeninden yine ma'mûre-i râhat görünür*⁹³

Rızkın talebe gerek kalmadan geleceğine dair yanlış bir inanışla; yorulmadan, alın teri dökmeden gelir elde etmek tavsiye edilir:

*Sanma irzâkunu muhtâc-ı taleb
Çekme bîhûde yire renc ü ta'ab*⁹⁴

*Budur âsûdegî-i cûy-ı murâd
Cereyân ide ta'absuz îrâd*⁹⁵

İslamiyet'in iktisadî gelişmeyi ve helal yollardan çalışılarak elde edilen kazancı teşvik eden bir din olmasına rağmen insanların zenginliğe değil, fakirliğe özendirilmesi dikkati çeker:

*Yidügün ni'meti âhir getürür burnundan
Kesret-i et'imenün olma inen hayrânî*⁹⁶

*Rızk-ı maksûma kanâ'atdür ehem
Hemm-i dirhem ile olma derhem*⁹⁷

*Mutavassıt ola hâl ü mâlün
Arama pek ötesin ikbâlin*⁹⁸

*Her bulan fakr ile buldı râhatı
Kıl kanâ'at görme dünyâ zahmeti*

*Olsa ger şâkir ganî sâbır fakîr
Yegdür ol şâkir ganîden ol fakîr*

⁹² Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 542; ayrıca bkz. s. 472/26,3; s. 609/200,1.

⁹³ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 16; ayrıca bkz. s. 9, 31, 32, 35.

⁹⁴ Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 218.

⁹⁵ a.g.e., s. 268.

⁹⁶ Cihan Okuyucu, a.g.e., s. 220.

⁹⁷ Sünbülzâde Vehbî, a.g.e., s. 115.

⁹⁸ a.g.e., s. 129.

Kim fakîrden sonra kırk yıl ganî

Cennete girse gerekdir bil anı⁹⁹

Hür teşebbüs yerine insanların devlete veya bir devletliye intisabı konusundaki bir diğer teşvik de iktisadî çözümlenin bir diğer boyutuna dikkati çekmektedir:

İntisâb-ı ehl-i devlet hâki hem eyler azîz

Zâ'il olmaz sıyt-ı izzet kâse-i fağfürdan¹⁰⁰

Devletin temelindeki iki güç olan asabiyet ve dinin, toplum için dinamik bir unsur olmaktan uzaklaşmasıyla i'lâ-yı kelimetullah gayesine matuf fetih ruhu da kaybedilir. Allah yolunda gazaya gitme şevki kaybedilir, savaştan kaçmak için bahaneler aranır:

Çalışur bir tarîk ile seferden kalmaga herkes

Kanı bir atlanur gider gazâya fî-sebîlillah¹⁰¹

5. İdarî teşkilatın bozulması, dinin yanlış yorumlanmasıyla toplumdaki dinamizmin kaybolması neticesinde toplum yapısındaki bir diğer çözümlenme de cemiyette geçerli olan ahlâkî normlar üzerinde gerçekleşir. Osmanlı cemiyeti hayır ve güzellikte yarışan yüksek ahlâkî bir seciyeye sahipken; toplumu dejenere eden, sosyal dayanışmayı yok eden yıkıcı özelliklerin şiiere konu edilmesi dikkati çeker. Toplumda birliği, sevgiyi ve dostluğu besleyen en önemli ahlâkî değerler olan; dürüstlük, samimiyet, sadakat ve güven kaybedilir:

O güne eyledi âsâr-ı sermâ âleme te'sîr

Ki virmez tondurur hep şimdi kime virsen emânetler

Binâ-yı ahd-i hûbân gibi te'sîr-i bürûdetden

Buz üstinde turur hep şimdi bünyân-ı sadâkatler¹⁰²

Hayriyye'de Nâbî, oğluna rehin olarak bir şey almaksızın borç vermemeyi öğütler; zira halkta Allah korkusu kalmamıştır, borçlu yeminlerle borcunu inkar eder, borcu ödemez ama kadıya rüşvet verir, yalancı şahitler ve sahte belgelerle kendini alacaklı çıkarır.¹⁰³ Geçim veya kazanç anlayışında ifrat ve tefrite doğru bir gidiş başlar. İnsanların bir kısmı kanaat zannıyla tembelleğe meylederken, bir kısmı da büyük bir açgözlülükle mal, mülk ve altın sevdasına düşer; gözlerini hırs bürür:

Hummâ-yı sufrevî gibi halkun vücûdını

⁹⁹ Ahmed Mürşidî, Pend-Nâme, İstanbul 1309, s. 5 (Son beytin ilk mısraı vezne uymamaktadır, 'Kim fakîrden kırk sene sonra ganî' şeklinde düzeltilebilir.); konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 561/135,1; Süreyya Ali Beyzâdeoğlu, a.g.e., s. 233/1.

¹⁰⁰ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 46.

¹⁰¹ Günay Kut, a.g.m., s. 173.

¹⁰² Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 503.

¹⁰³ Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 237-238/731-743.

Pâ-mâl-i lerziş itmededür ârzû-yı zer¹⁰⁴

Ancak bu zenginlik, cömertlik değil; cimrilik getirir, insanlar muhtaç olana vermenin güzelliğini unuttur:

*Kâse-i leb-rîz fağfûr olsa da virmez sadâ
Servet efzâyiş bulınca agniyâ hissetlenür¹⁰⁵*

Kadılar, tütün içmenin yetim malı yemekten daha büyük bir günah olduğuna hükmederken;¹⁰⁶ insanlarda da yetime şefkat duygusu yok olup, malına el koyma hırsı hakim olur:

*Yetîme şefkat itmezsüz alursuz göz göre mâlın
Degül mi hâzır u nâzır buna râzî midur Allah¹⁰⁷*

Toplumda gerçek dostluk, sevgi, vefa ve diğergamlık anlayışlarının yerini çıkarıcılık alır; gerek insanların birbirleriyle, gerekse kulun Allah ile irtibatında menfaat hesapları ön plana çıkar:

*Elbette düşer fâ'ide ümmîdine senden
Bir şahsı eger nîm-nefes hem-dem idersen¹⁰⁸*

*Yok bî-garaz mu'âmele ehl-i zamânede
Kimse ibâdet itmez idi cennet olmasa¹⁰⁹*

İnsanları sağduyudan uzaklaştırıp, düşmanlığa sevk eden kıskançlık her başarıyı baltalayan, özellikle devlet adamlarını birbirine düşüren bir unsur olur:

*Yine hem-sinsi ider âdeme Râgıb hasedi
Reşk ider mi sana kimse vüzerâdan gayri¹¹⁰*

*Humâr ile diğeri ölse şâd olur mestî
O denlü birbirine ehl-i câh düşmendür¹¹¹*

İkiyüzlülük, dalkavukluk da; liyakat, doğruluk ve adaleti yok ederek, devlet ve toplum yapısına büyük zararlar verir:

Râgıb müdâheneyle riyâdur zamânede

¹⁰⁴ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 578; benzer örnekler için bkz. a.g.e., C.II, s. 666/278,6; s. 1029/757,5; Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 23; Mehmet Kırbıyık, a.g.t., s. 527/232,4, s. 571/276,3.

¹⁰⁵ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 11.

¹⁰⁶ Mahmut Kaplan, a.g.e., s. 280/1270.

¹⁰⁷ Günay Kut, a.g.m., s. 171.

¹⁰⁸ Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.II, s. 819.

¹⁰⁹ a.g.e., s. 1029.

¹¹⁰ Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 57.

¹¹¹ Mehmet Kırbıyık, a.g.t., s.506; ayrıca bkz. Ali Fuat Bilkan, a.g.e., C.I, s. 635/235,3; Sünbülzâde Vehbî, a.g.e., s.75/439, 135/914.

*Dünyâyı sanma cevr ü sitemdür harâb iden*¹¹²

Ahlâkî çöküntü, gayrimeşru ve sapık ilişkilerin artması da; Osmanlı toplum yapısındaki bozulmanın bir diğer üzücü boyutudur.¹¹³

SONUÇ:

1. Divan şiirinin sosyal hayattan uzak, hayalî ve taklidî bir edebiyat olduğu iddialarına rağmen, ele aldığımız konudaki tespitler divan şiirinin hayatın gerçekleriyle iç içe olduğunu göstermektedir. Toplumun sosyokültürel yapısı, ahlâkî ve iktisadî zihniyeti, bize ait bir hayatın çarpıcı özellikleri bir ayna gibi divan şiirine aksetmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devletiyle ilgili çalışmalarda ve geçmişimizi araştırdığımız her alanda divan şiirinin ihmal edilmemesi gerekmektedir.¹¹⁴

2. Divan şairlerinin sosyal aksaklıkları, devlet görevlilerinin sorumsuz davranışlarını ve kurumlardaki çöküşü tenkitleri; o dönemde şairlerin eleştiri hakkını rahatlıkla kullandığına, söz ve düşünce hürriyetinin mevcudiyetine işaret eder mahiyettedir.

3. Çözümlere dair divan şiirinden tespitlerimiz çok karamsar bir tablo çizmektedir. Ancak her devirde zaafı olan insanlar yanında, sağduyulu ve dürüst insanların da bulunabileceği; şairlerimizin toplumu ikaz görevlerini yerine getirirken olmaması gerekenlere dikkati çektikleri, bu sebeple özellikle olumsuzluklar üzerinde durdukları gözden kaçmamalıdır.

4. Osmanlı Devletindeki çözümlerin divan şiirindeki akisleri tespit ve tahlil edilince; üzerinde en fazla durulan konunun rüşvet olduğu; dolayısıyla toplum yapısı ve idarî teşkilattaki tahribatta rüşvetin birinci derecede sorumlu olduğu kanaati hasıl olmaktadır.

5. Meşhur anekdotur, Keçecizâde Fuad Paşa Fransa’da iken “Dünyanın en büyük devleti hangisidir?” konusu tartışılınca, Fuad Paşa’nın; “Şüphesiz ki Osmanlı Devletidir” cevabı herkesi şaşırır, Paşa izah eder; “Bu devleti üç yüz yıldır siz dışarıdan, biz içeriden yıkmaya çalışıyoruz, hâlâ yerinden oynatamadık”. Gerçekten de bu denli çözüme karşısında herhangi bir devlet en fazla çeyrek asır dayanma gücü bulurken, Osmanlının üç yüz yıl

¹¹² Koca Râgıb Paşa, a.g.e., s. 42; ayrıca bkz. s. 55.

¹¹³ Tunca Kortantamer, a.g.m., s. 133-144.

¹¹⁴ Prof. Dr. Sabri Ülgener, “gerçek ve baha biçilmez bir belge ve hazine kaynağı olarak” (İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İstanbul 1981, s. 17-18) nitelendirdiği divan şiirinin, bağrında saklı olan bu cevheri keşfetmiş; “elinin altındaki divanları karıştırdıkça mısra, beyit ve kıtalar içine sıkıştırılmış veya bunlar arasına saçılmış, bazen birbiriyle temassız fakat bir araya getirilince bize ait bir hayatın bir dönemine damgasını vuran ve iktisadi zihniyetimizi ayna gibi aksettiren tespitlerini” (Ahmet Güner Sayar, Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener, İstanbul 1998, s. 363) iktisadî zihniyete dair araştırmalarında güvenilir bir kaynak olarak kullanmıştır.

dayanması ve neticede de bağrından Türkiye Cumhuriyetinin zuhuru; Osmanlı Devletinin sağlam temeller üzerine kurulmuş, g¼c¼l¼ bir devlet olduğunu g¼stermektedir.

6. Osmanlı Devletinin yedi y¼z¼nc¼ kuruluş y¼ld¼n¼m¼nde tarih¼ bir muhasebe yapmanın, Osmanlıyı anlamanın ve ona sahip ¼ıkmanın gereklerini yerine getirirken, bu muhteşem devleti b¼t¼n y¼nleriyle mercek altında inceleyip; sayısız g¼zelliklerinden ¼rnek, ¼ok¼ř sebeplerinden de ibret almamız gerekmektedir.